घटकसंच 3

शाळेतील पूर्व-व्यावसायिक शिक्षण

UN68MD03

घटकसंचाची उद्दिष्टे

सदर घटकाच्या अभ्यासातून प्रशिक्षणार्थी हे सक्षम होतील.

- भारतातील व्यवसाय आधारित शिक्षणाच्या ऐतिहासिक दृष्टिकोनाचे आकलन होणे.
- भारतातील कौशल्य विकासाच्या प्रमुख वैशिष्ट्यांचे स्पष्टीकरण करणे.
- कार्यानुभव आणि पूर्व व्यवसायिक शिक्षणाच्या उद्दिष्टांचे स्पष्टीकरण करणे.
- समग्र शिक्षा अंतर्गत शालेय शिक्षणातील व्यावसायिक शिक्षणाचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

सदर घटकसंच हे कौशल्य विकास तसेच शालेय व्यावसायिक शैक्षणिक कार्यक्रमाची सध्याची स्थिती आणि भारतातील व्यवसायाधारित शिक्षणाच्या ऐतिहासिक दृष्टिकोनाचे सर्वंकष पुनरावलोकन करण्यासाठी विकसित केले आहे.

घटकसंचावर दृष्टिक्षेप :

शाळेतील व्यावसायिक शिक्षण आणि कौशल्य विकासाच्या कार्यक्रमासंदर्भात भारतातील कार्यानुभवावर आधारित शिक्षणाबद्दल ऐतिहासिक दृष्टिकोनासंबंधी सर्वंकष दृष्टिक्षेप देता यावा यासाठी घटकसंचाची निर्मिती केलेली आहे.

प्रारंभिक सत्र :

प्राचीन शिक्षण प्रणाली आणि कार्यानुभवावर आधारित शिक्षणाच्या महत्त्वावर महान विचारवंत, तत्त्ववेत्ते आणि स्वातंत्र्यसैनिकांनी दिलेली मते आणि कल्पना याने सुरू होतो. तसेच वैयक्तिक रोजगार आणि राष्ट्रीय उत्पादकता वाढविण्यासाठी शिक्षणाच्या व्यावसायिकतेच्या महत्त्वावर पायाभरणी केली जाते. ज्यावर भारत सरकारने स्थापन केलेल्या शिक्षणविषयक आयोगांनी वेळोवेळी भर दिला आहे.

दुसऱ्या सत्रात भारतातील कौशल्य विकासाच्या स्थितीचे वर्णन केले आहे जसे की विविध भागधारकांमधील समन्वित कृती, सामान्य शिक्षणामध्ये व्यावसायिक कौशल्यांचे समाकलन, कौशल्य विकास योजना आणि कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीमध्ये सार्वजनिक खाजगी भागीदारी आणि उच्च शिक्षणातील अभ्यासक्रमात व्यावसायिकता.

तिसऱ्या सत्रात प्रामुख्याने कार्यानुभवाचा कार्यक्रम, इयत्ता 9 व 10 वी मधील पूर्व व्यावसायिक शिक्षण कार्यक्रम आणि 11 व 12 मधील वर्गातील माध्यमिक शिक्षणाचे पूर्ववर्ती योजना इत्यादी बाबींचा विचार केला आहे. या सर्व बाबींचा प्रशिक्षणार्थींना विकास, प्रगती समजण्यास आणि व्यावसायिक शालेय शिक्षणाचे प्रश्न समजण्यास मदत करेल. भारतातील शिक्षणाचे व्यावसायिकरण वर्ग – इयत्ता पहिलीपासून सुरू होते ते कौशल्यांवर आधारित उपक्रम कार्यानुभवाद्वारे किंवा सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त उत्पादक कार्य कार्यक्रमाद्वारे वर्ग 8 पर्यंत सुरू होते. सामान्य शैक्षणिक शिक्षणाबरोबरच व्यावसायिक कौशल्याची तरतूद करण्यासाठी वर्ग 9 ते 12 पर्यंत व्यावसायिक शिक्षण सुरू केले आहे. शिक्षणाच्या व्यवसायाचे उद्दिष्ट म्हणजे कार्याच्या जगाशी शिक्षणाची प्रासंगिकता सुधारणे आणि विद्यार्थ्यांना अधिक रोजगार योग्य बनविणे.

चौथ्या सत्रात शिक्षणाचे व्यावसायिकरण या विषयावरील समग्र शिक्षा (शालेय शिक्षणाची एकात्मिक योजना) अंतर्गत इयत्ता सहावी ते आठवी पर्यंतच्या शैक्षणिक पूर्व शिक्षण आणि इयत्ता 9 ते 12 पर्यंतच्या व्यावसायिक शिक्षणाची संकल्पना स्पष्ट केली आहे.

शाळांमधील व्यावसायिक शिक्षणाच्या प्रभावी अंमलबजावणीतील प्रत्येक घटकाचे महत्त्व समजून घेण्यासाठी वर्ग 9 ते 12 पर्यंतच्या शालेय शिक्षण कार्यक्रमाच्या विविध घटकांचे वर्णन केले आहे.

घटकसंच – सत्र

भारतातील कार्यानुभव शिक्षणाचा ऐतिहासिक दृष्टिकोन

सत्र 1

भारतातील आधुनिक शिक्षण प्रणाली वैदिक आणि गुरुकुल प्रणालीपासून विकसित झाली. गुरुकुल प्रणाली ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांनी जीवन कौशल्ये, व्यावसायिक कौशल्ये आणि अनुशासन संबंधित ज्ञान शिकणे त्या काळात प्रचलित होते. शिक्षकाने (गुरू) विद्यार्थ्यांशी (शिष्य) बंधन वाढविले. विद्यार्थ्यांना कठोर शिस्तीच्या अधीन केले गेले आणि शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली अभ्यास केला. प्राचीन भारतीय शिक्षण केवळ सैद्धांतिक नव्हते परंतु ते जीवनाच्या वास्तविकतेशी आणि कर्माशी संबंधित होते. विद्यार्थ्यांना फक्त कौटुंबिक जीवनाशी संबधीत सूचनाच मिळत नाहीत. परंतु व्यवसाय प्रशिक्षण आणि सामाजिक सेवांद्वारे श्रमाच्या प्रतिष्ठेचे धडे देखील शिकतील. भारतीय शिक्षण प्रणालीने प्राचीन संस्कृती जपण्यास आणि सांस्कृतिक एकतेला चालना देण्यात मदत केली आणि जबाबदारीची भावना व सामाजिक मूल्ये निर्माण केली. स्वामी विवेकानंद (1863-1902), रवींद्रनाथ टागोर (1861-1941), अरबिंदो घोष (1872-1950) सारखे महान भारतीय तत्त्ववेत्ता आणि विचारवंत. मोहनदास करमचंद गांधी (1869-1948), भीमराव रामजी आंबेडकर (1891-1956) आणि सर्वपल्ली राधाकृष्णन (1888-1975) यांनी शिक्षण व्यवस्थेवर आपले विचार मांडले. विविध तत्त्ववेत्ता आणि विचारवंतांच्या कल्पना आणि समज, विविध समित्या आणि आयोगांच्या शिफारशींनी केवळ राष्ट्रीय शिक्षण प्रणालीलाच आकार दिलेला नाही तर वैयक्तिक रोजगार आणि राष्ट्रीय उत्पादकता वाढविण्यासाठी व्यवसाय शिक्षणाची आवश्यकता आणि महत्त्वही अधोरेखित केले.

1854 पर्यंत व्यावसायिक शिक्षणाची औपचारिक प्रणाली लक्षात आली जेव्हा लॉर्ड चार्ल्स वुड यांनी वुड्स डेसपॅच म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या भारताच्या शैक्षणिक प्रणालीवर मॅग्ना कार्टा म्हणून ओळखले जाणारे एक प्रेषण तयार केले. देशातील शिक्षणाचा सामान्य शिक्षणाच्या विविधीकरणाद्वारे व्यावसायिक शिक्षण देण्याची गरज वुड्स यांनी केली. त्यामध्ये व्यावसायिक शाळा, तांत्रिक संस्था आणि व्यावसायिक महाविद्यालये स्थापन करण्याची आवश्यकता असल्याचे सुचविले. भारतीय शिक्षण आयोग, जो हंटर कमिशन या नावाने ओळखला जातो. (1882) या आयोगाने शिक्षणाच्या समस्यांची तपासणी केली आणि महाविद्यालयीन टप्प्यावर दोन विशिष्ट प्रवाह असले पाहिजेत अशी शिफारस केली; प्रथम विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमाला प्रवेश परीक्षेसाठी तयारीचा आणि दुसरा प्रवाह व्यवसाय शिक्षणाच्या तयारीचा. वुड ॲन्ड ओबॉट कमिशन (1836) यांनी शिक्षणामध्ये हस्तव्यवसाय कामाच्या महत्त्वावर यावर जोर दिला आणि असे सुचविले की 1) व्यावसायिक शिक्षण विविध व्यावसायिक क्षेत्रांच्या गरजेनुसार आयोजित केले जावे आणि कोणत्याही व्यावसायिक क्षेत्राला कमी महत्वाचे मानले जाऊ नये, 2) व्यावसायिक शिक्षण साहित्यिक आणि विज्ञान शिक्षणाच्या बरोबरीने विचार केला पाहिजे आणि त्याचे प्रमाण वाढविले पाहिजे, 3) व्यावसायिक शिक्षण इतर प्रकारच्या शिक्षणाचे पूरक मानले पाहिजे, 4) छोट्या उद्योगात गुंतलेल्या कुशल कामगारांना देखील योग्य प्रशिक्षण दिले पाहिजे. 5) व्यावसायिक शिक्षणासाठी दोन प्रकारची शाळा असावी; प्रथम कनिष्ठ व्यावसायिक शाळा आणि द्वितीय वरिष्ठ व्यावसायिक शाळा असावी. इयत्ता आठवीनंतरच्या कनिष्ठ शाळेत व्यावसायिक शिक्षणासाठी तीन वर्षांचा अभ्यासक्रम असावा. वरिष्ठ शाळेत इयत्ता अकरावीनंतर दोन वर्षांचे व्यावसायिक शिक्षण असले पाहिजे. कनिष्ठ व्यावसायिक शाळेला हायस्कूलच्या बरोबरीने विचारात घेतले पाहिजे आणि जेष्ठ विद्यार्थी इंटरमिजीएट महाविद्यालयाच्या बरोबरीने असले पाहिजे. 6) व्यावसायिक अभ्यासक्रम उत्तीर्ण झाल्यानंतर प्रदान केलेले प्रमाणपत्र, उमेदवाराने दरम्यान केलेल्या कामाच्या गुणवत्तेचे स्पष्टपणे नमूद केले पाहिजे व्यावसायिक प्रशिक्षण कालावधी, 7) व्यावसायिक केंद्राजवळ व्यावसायिक शाळा स्थापन केली पाहिजे, 8) विविध व्यवसायात गुंतलेल्या व्यक्तींसाठी अर्ध–वेळ वर्ग सुरू केले पाहिजेत, 9) कामगारांना व्यावसायिक शाळांमध्ये 2-1/ प्रशिक्षण दिले जावे. दर आठवड्याला 2 दिवस आणि त्यांना या 2-1/2 दिवसांसाठी पूर्ण वेतन दिले जावे, 10) अर्धवेळ शाळांमध्ये दिवसाच्या वेळी प्रशिक्षणाची तरतूद करावी.

महात्मा गांधी (1937) यांनी आवर्जून सांगितले की हस्तव्यवसाय आणि उत्पादक कामांना परीक्षेत स्थान मिळावे. 1938 मध्ये, केंद्रीय सल्लागार मंडळाने बी. जी. च्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली. वर्धा शिक्षण योजनेवरील खेर (महात्मा गांधी यांची नई तालीम) समितीने सर्व प्रांतिक सरकारांनी नई तालीम लागू करण्याची शिफारस केली. झाकीर हुसेन कमिटीने महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांना व्यावहारिक आकार दिला आणि 1938 मध्ये क्लेमेन्टरी टप्प्यासाठी बेसिक एज्युकेशन (बुनियादी शिक्षा/पायाभूत शिक्षण) ही राष्ट्रीय शिक्षणाची पद्धत म्हणून स्वीकारली गेली.

1947 मध्ये भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर देशाने सांस्कृतिक आणि धार्मिक मूल्य स्थापण्यासाठी कोणत्या प्रकारची शिक्षण पद्धती स्वीकारली पाहिजे यावर चर्चा सुरू झाली. पण त्याचवेळी विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे भारत सरकारने भारतातील शिक्षणाच्या सुधारणांसाठी आयोगाची स्थापना केली.

माध्यमिक व शिक्षक शिक्षणावर प्रामुख्याने लक्ष केंद्रित करणारे माध्यमिक शिक्षण आयोग (1952-1953) यांनी माध्यमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमांच्या विविधतेची शिफारस केली. यामुळे बहुउद्देशीय शाळा स्थापन झाली. या शाळांमध्ये कृषी, गृह विज्ञान, व्यवसाय आणि वाणिज्य, ललित कला आणि मानव विकास या विषयांमध्ये एक किंवा अधिक व्यावहारिक अभ्यासक्रम उपलब्ध आहेत. नंतर, शिक्षण आयोगाने (1964-66) संपूर्ण शैक्षणिक क्षेत्राचा सखोल आढावा घेतला आणि शिक्षणाच्या सर्व टप्प्यांकरिता राष्ट्रीय पद्धत सुचविली, तसेच असेही सुचवले होते की व्यावसायिक शिक्षणाबरोबरच शाळांमध्येही कार्यानुभव कार्यक्रम सुरू करावा. नॅशनल पॉलिसी ऑन एज्युकेशन (1968) यांनी या टप्प्यावर तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षण (टीव्हीई) साठी सुविधा वाढवण्याच्या गरजेवर प्रकाश टाकला. नॅशनल कौन्सिल ऑफ एज्युकेशनल रिसर्च अँड ट्रेनिंग (एनसीईआरटी) ने सप्टेंबर 1976 मध्ये उच्च माध्यमिक शिक्षण आणि त्याचे व्यावसायिकरण या नावाने एक दस्तऐवज प्रकाशित केला. या दस्तऐवजामध्ये व्यावसायिक संधींच्या आधारे कौशल्याची आवश्यकता ठरविताना, व्यावसायिकांच्या निवडीमध्ये लवचीकता आणण्याची गरज अधोरेखित केली गेली. आर्थिक उपक्रमांच्या जिल्हा सर्वेक्षणातून जिल्ह्यात किंवा जिल्ह्यांच्या गटात मनुष्यबळाची गरज असून विद्यार्थ्यांना करिअर व कोर्सेससाठी मार्गदर्शन व समुपदेशन देण्याची तरतूद मध्ये सामान्य शिक्षण संस्थांमध्ये एक व्यावसायिक शिक्षण कार्यक्रम (व्हीईपी) +2 टप्प्यावर सुरू झाला. काही राज्यांद्वारे कार्यक्रमांतर्गत 2 वर्षांच्या कालावधीतील विविध व्यावसायिक अभ्यासक्रम विविध विषयांत 1976-76 मध्ये उपलब्ध करुन देण्यात आले. शैक्षणिक राष्ट्रीय धोरण 1986 शैक्षणिक, नियोजित आणि काटेकोरपणे राबविण्यात येणाऱ्या व्यावसायिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांची ओळख करून दिली गेली. प्रस्तावित शैक्षणिक पुनर्रचनेमध्ये महत्त्वपूर्ण आहे. शाळांमधील व्यावसायिक शिक्षण, धोरणात नमूद केले आहे की व्यावसायिक शिक्षण हा एक वेगळा प्रवाह असेल, ज्यायोगे विद्यार्थ्यांना क्रियाकलापांच्या अनेक क्षेत्रांमध्ये ओळखल्या जाणाऱ्या व्यवसायांसाठी तयार करणे. हे अभ्यासक्रम सर्वसाधारणपणे दुय्यम टप्प्यातील परंतु योजना लवचिक ठेवल्यानंतर प्रदान केले जातील, धोरणाच्या आवश्यकतेला ठोस कार्यक्रमांमध्ये परिवर्तित करण्यासाठी 1986 मध्ये एका कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात आली होती. नॅशनल कौन्सिल ऑफ एज्युकेशनल रिसर्च ट्रेनिंग (एनसीईआरटी) अंतर्गत सीआयव्हीई, व्यावसायिक विषयांमध्ये डिप्लोमा इन सारख्या उच्चस्तरीय स्तरावरील कार्यक्रम, संशोधन आणि विकास करण्यासाठी स्थापन केले जावे.

ॲडव्हान्स डिप्लोमा प्रोग्राम्स आणि पदवी कार्यक्रम निवडक पॉलिटेक्निक, संलग्न महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमध्ये तसेच खास संस्थांमध्ये या उद्देशाने स्थापन केले जावेत, असे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (1992) च्या प्रोग्राम ऑफ ॲक्शन (1986) वर जोर देण्यात आले. दुय्यम टप्प्यावर, विद्यार्थी एक करिअर निवडण्यास तयार आहेत याची खात्री करून घ्या की व्यावसायिक व्याज आणि योग्यतेच्या विकासावर जोर देण्यात आला. ज्याने व्यावसायिक प्राधान्यांच्या स्वत:चा शोध लावण्यास आणि उत्पादनात वाढ आणि कामात सहभाग वाढविला पाहिजे.

कृती 1 : गट चर्चा

उद्दिष्टे : कार्यानुभवावर आधारित शिक्षणाचे महत्त्व समजून घेण्यासाठी सहभागींचे उद्‌बोधन करणे.

प्रक्रिया :

- प्रत्येक गटात तीन प्रशिक्षणार्थी असलेले गट तयार करा.
- कार्यानुभवावर आधारित शिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षणावरील ऐतिहासिक दृष्टिकोनांवर चर्चा करण्यासाठी प्रत्येक गटास सांगा.
- स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात घडलेल्या घटना ज्यामुळे भारतातील व्यावसायिक शिक्षणाचा विकास झाला, याविषयी प्रत्येक गट आपले मत व्यक्त करतो.

कृती 2 : मी कोण आहे?

उद्देश : या व्यवसायात काम करणाऱ्या लोकांद्वारे केलेली कार्ये जगातील विविध व्यवसायांबद्दल प्रशिक्षणार्थींसमोर उघडकीस आणणे.

प्रक्रिया :

- प्रत्येक गटात सारखे येईल याप्रमाणे प्रशिक्षणार्थ्यांचे दोन किंवा तीन गट तयार करा.
- प्रत्येक गटात व्यवसायाची काही नावे पुरवा. उदा. गवंडी काम, सुतार, प्लंबर, गृह उपकरणे तंत्रज्ञ, फ्लोरिकल्चरिस्ट, मायक्रो सिंचन तंत्रज्ञ, सौंदर्य चिकित्सक, माळी, सौर उर्जा तंत्रज्ञ इ. कार्य
- गटातील सदस्य वेगवेगळ्या व्यवसायातील व्यक्तींनी केलेली कार्ये लिहितील.
- गटातील एखादा सदस्य पुढे येईल आणि कुशल व्यक्तीने केलेल्या कामाची माहिती देईल. या टीमचे इतर सदस्य तो व्यवसाय कोणता याचा अंदाज घेतील.
- प्रत्येक अचूक अंदाजासाठी गुण दिले जातील.
- त्यानंतर गटातील इतर सदस्य पुढे येतील आणि खेळ सुरू राहील.

स्वयं मूल्यमापन :

1. व्यावसायिक शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी वुड आणि ॲरबॉट कमिशन (1936) ने दिलेल्या दोन प्रमुख सूचना काय आहेत?
2. भारताच्या स्वातंत्र्यापूर्वी आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील आयोगांनी व्यावसायिक शिक्षणाला योग्य महत्त्व देण्याची गरज का सुचविली?

कौशल्य विकासाची सद्यस्थिती

भारतातील व्यावसायिक शिक्षण आणि प्रशिक्षण हे अधिकाधिक युवकांचा सहभाग घेऊन कुशल मनुष्यबळाची मागणी व पुरवठा यांच्यातील तफावत कमी करण्यासाठी कौशल्यांचे मूल्यांकन, शाळा, तंत्रनिकेतने, महाविद्यालय आणि विद्यापीठांमध्ये व्यावसायिक शिक्षणाला मुख्य प्रवाहात आणणे, सार्वजनिक–खासगी भागीदारी (PPP model) द्वारे खासगी सहभागास प्रोत्साहन, कुशल कामगारांची गरज ओळखून प्रशिक्षण देऊन त्यांचे मूल्यांकन व प्रमाणीकरण, विशेष प्रशिक्षण संस्थांद्वारे दिल्या जाणाऱ्या कौशल्य विकास अभ्यासक्रमाच्या सहभागासाठी कामगारांना प्रोत्साहन देणे, राष्ट्रीय कौशल्य पात्रता आराखडा (NSQF) अंतर्गत असणाऱ्या संस्थांद्वारे पुरविल्या जाणाऱ्या विविध कौशल्य प्रशिक्षण कार्यक्रमांमधून उपलब्ध असणाऱ्या रोजगारांची स्पष्ट माहिती देऊन अधिकाधिक महत्वाकांक्षी बनविले आहे. कौशल्य विकास आणि उद्योजकता यासाठी सर्वंकष राष्ट्रीय धोरण 2015 मध्ये तयार करण्यात आले आणि सन 2022 पर्यंत 4 कोटी लोकांना प्रशिक्षण देण्याच्या उद्देशाने भारत सरकार तर्फे 'कौशल्य भारत मिशन' स्थापन केले गेले. कौशल्य विकास आणि राज्यातील युवकांची रोजगार क्षमता वाढविण्यासाठी विविध राज्यांनी एकात्मिक कार्यक्रम तयार करून 'राज्य कौशल्य विकास मिशनची' स्थापना केली. 2009 मध्ये स्थापन झालेल्या राष्ट्रीय कौशल्य विकास मंडळाच्या (NSDC) नेतृत्वाखाली सार्वजनिक–खासगी भागीदारी (PPP) मॉडेल आता धोरण, नियोजन, पायाभूत सुविधा, राष्ट्रीय व्यापारांच्या मानकांचा विकास, प्रशिक्षण, मूल्यांकन व प्रमाणपत्र या क्षेत्रातील कौशल्य उपक्रम राबवीत आहे. सन 2022 पर्यंत भारत सरकारने निश्चित केलेल्या 20 उच्च वाढ क्षेत्रातील 1 कोटी 50 लाख लोकांचे कौशल्य सन 2022 पर्यंत विकसित करण्याचे NSDC ने आदेशित केले आहे. भारतातील कौशल्य विकास परिस्थितीच्या महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांमध्ये पुढील घटकांचा समावेश होतो.

कृती आणि सुसंवाद यातील समन्वय :

कौशल्य विकासासाठी भारत सरकारने केंद्रीय मंत्रालय, राज्य सरकारे व एनएसडीसी आणि प्रादेशिक कौशल्य मंडळे (SSC) या महत्त्वाच्या भागीदारांच्या सहभागाने समन्वयीत कृतीस प्रोत्साहन देत आहेत. देशामध्ये कौशल्य विकास कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविण्यासाठी सन 2014 मध्ये एक स्वतंत्र 'कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालय' स्थापन केले गेले आहे. कुशल लोकांच्या आव्हानांना योग्य गतीने सामोरे जाण्यासाठी आणि विविध कौशल्य विकास कार्यक्रमांमध्ये गुणवत्ता आणि सातत्य ठेवून समन्वय साधण्यासाठी 15 जुलै 2015 मध्ये 'कौशल्य विकास आणि उद्योजकता – 2015' हे राष्ट्रीय धोरण जाहीर केले. कुशल विकासातील संधी आणि सहभागीत्व वाढविण्याचे प्रस्तुत धोरणातील उद्दिष्ट हे सार्वजनिक निधीतील वाढ, संशोधन, वितरण यंत्रणेतील सुधारणा, मार्गातील स्पष्टता, प्रशिक्षण प्रकारातील विविधता, अधिक खाजगी तरतुदी आणि गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापनातून साध्य होईल.

व्यावसायिक कौशल्याचे सामान्य शिक्षणाशी एकात्मीकरण :

व्यावसायिक शिक्षणाचे सामान्य शिक्षणाशी एकात्मीकरण करण्यासाठी आणि विद्यार्थ्यांना पुढील शिक्षणासाठी किंवा शाळा ते त्यांच्या कामापर्यंत सहज मार्गक्रमण करण्यासाठी सन 2012 मध्ये मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाने 'राष्ट्रीय व्यावसायिक शिक्षण पात्रता आराखडा (NVEQF) जाहीर केला. सदर आराखड्यात अध्ययन निष्पत्तीच्या विविध स्तरांची चढत्या क्रमाने 1 ते 10 अशी मांडणी केलेली आहे (तक्ता क्र. 1). हे स्तर अध्ययनातील काठिण्यतेवर अवलंबून आहेत. पहिला स्तर कमी काठिण्यतेसाठी आणि दहावा स्तर सर्वात जास्त काठिण्यता दर्शवितो. हा आराखडा अतिशय व्यापक असून इयत्ता नववी (NSQF 1) पासून ते पदविका आणि महाविद्यालय व विद्यापीठातील उच्च पदविका ते पदवीपर्यंत (NSQF स्तर 6 ते 10) विस्तारलेला आहे. NSQF मधील प्रत्येक स्तर हा अध्ययन निष्पत्तीतील विधानांसारखा पुढील क्षेत्रांमध्ये स्पष्ट केला आहे.

1. आवश्यक प्रक्रिया 2. व्यावसायिक ज्ञान 3. व्यावसायिक कौशल्य 4. गाभाभूत कौशल्य 5. जबाबदारी

तक्ता क्र. 1 – NSQF स्तर वर्णन

NSQF स्तर	आवश्यक प्रक्रिया	व्यावसायिक ज्ञान	व्यावसायिक कौशल्य	गाभाभूत कौशल्य	जबाबदारी
1.	नियमितपणे पुनरावृत्ती होणाऱ्या आणि पूर्व सरावाची गरज नसलेल्या प्रक्रियेसाठी व्यक्तीला तयार करणे.	सामान्य व्यापारी संकल्पना, सूचनात्मक शब्द, अर्थ आणि आकलन याची ओळख.	नियमित आणि पुनरावृत्ती होणारे, सुरक्षा आणि सुरक्षिततेसाठीचे उपाय.	वाचन आणि लेखन; बेरीज, वजाबाकी, वैयक्तिक वित्त पुरवठा, सामाजिक आणि धार्मिक विविधतेची ओळख.	जबाबदारी नाही, सूक्ष्म पर्यवेक्षण आणि सतत मिळणाऱ्या सूचनांच्या अधीन नेहमी काम करणे.
2.	नियमितपणे पुनरावृत्ती होणाऱ्या आणि थोडेसे आकलनाचे उपयोजन परंतु जास्तीचा सराव अशा प्रक्रियेसाठी व्यक्तीला तयार करणे.	सामग्री, साधने आणि मर्यादित संदर्भाचे उपयोजन.	मर्यादित संदर्भात वापरलेले मर्यादित सेवा कौशल्य, साधनांची निवड आणि उपयोजन, व्यावसायिक कामांमध्ये चलांशिवाय मदत, चांगल्या आणि वाईट गुणवत्तेतील फरक जाणणे.	लेखी आणि तोंडी संदेशाचे प्रसारण, मूलभूत अंकगणित, वैयक्तिक वित्त पुरवठा, सामाजिक, राजकीय आणि धार्मिक विविधता समजून घेणे, स्वच्छता आणि पर्यावरण.	जबाबदारी नाही, सूचना आणि सूक्ष्म पर्यवेक्षण, अधीन काम करणे.
3.	मर्यादित स्वरूपात गरज असलेल्या नियमित कृती आणि अंदाज असलेले काम व्यक्तीला करावे लागू शकते.	मूलभूत घटक प्रक्रिया आणि रोजगाराच्या क्षेत्रामध्ये मूलभूत घटक प्रक्रिया आणि तत्त्वांचे उपयोजन.	प्रात्यक्षिक कौशल्याचे दिग्दर्शन आणि प्रत्यावहन; उपयोजनेमध्ये कमी नियमितता आणि पुनरावृत्ती.	संप्रेषण – कमीतकमी स्पष्टतेची गरज असलेले लेखी आणि तोंडी संप्रेषण, बीजगणितीय तत्त्वे आणि मुलभूत अंकगणित कौशल्य, वैयक्तिक बँकिंग, सामाजिक आणि नैसर्गिक परिस्थितीचे आकलन.	सूक्ष्म पर्यवेक्षण, अधीन काम करणे, ठरविलेल्या कालावधीत स्वतः काम करण्याची काही जबाबदारी.

NSQF स्तर	आवश्यक प्रक्रिया	व्यावसायिक ज्ञान	व्यावसायिक कौशल्य	गाभाभूत कौशल्य	जबाबदारी
4.	स्पष्ट निवड केलेल्या परिचित, अंदाजे नेहमीच्या परिस्थितीतील काम.	ज्ञान किंवा अभ्यासाच्या क्षेत्रातील वास्तविक ज्ञान.	प्रात्यक्षिक कौशल्याचे दिग्दर्शन आणि प्रत्यावहन; कमी नियमितता आणि पुनरावृत्ती उपयोजना मध्ये योग्य नियम, साधने तसेच गुणवत्तापूर्ण संकल्पनांचा मर्यादित वापर.	कौशल्य आणि स्पष्टतेची गरज असलेले लेखी किंवा तोंडी संप्रेषणाची भाषा, बीजगणितीय तत्त्वे आणि मुलभूत अंकगणित कौशल्य, सामाजिक, राजकीय आणि नैसर्गिक परिस्थितीचे आकलन.	स्वतःचे काम आणि अध्ययनाची जबाबदारी.
5.	परिचित संदर्भातील स्पष्ट निवड असलेल्या प्रक्रियेसाठी चांगले विकसित कौशल्याची असलेले काम.	काम आणि अभ्यासाच्या क्षेत्रातील वास्तवता, तत्त्वे, प्रक्रिया आणि सामान्य संकल्पनांचे ज्ञान.	समस्या सोडविण्यासाठी मुलभूत पद्धती, साधने, सामुग्री आणि माहिती यांची निवड व उपयोजन, कामाच्या पूर्ततेसाठी ज्ञान व प्रात्यक्षिक कौशल्यांच्या श्रेणीची आवश्यकता आहे.	आवश्यक गणिती कौशल्ये, सामाजिक आणि राजकीय आकलन आणि माहितीची जमवाजमव, संघटन आणि संप्रेषणाची काही कौशल्य.	स्वतःचे काम आणि शिकण्याची जबाबदारी, इतर काम आणि शिकण्याची काही प्रमाणात जबाबदारी.
6.	विस्तृत स्वरूपात विशेष तांत्रिक कौशल्याची गरज, विस्तृत स्वरूपातील कृतींमध्ये ज्ञानाची स्पष्टता आणि सराव, प्रमाणित आणि अप्रमाणित सरावांचा समावेश.	काम आणि अभ्यासाच्या क्षेत्रामध्ये व्यापक संदर्भातील वास्तविक आणि सैद्धांतिक ज्ञान.	काम आणि अभ्यासाच्या क्षेत्रातील विशिष्ट समस्यांच्या पर्याय निर्मितीसाठी संज्ञानात्मक आणि प्रात्यक्षिक स्वरूपाच्या कौशल्याची गरज.	गणित आकडेमोडी मध्ये साधारणपणे चांगले कौशल्य सामाजिक आणि राजकीय आकलन आणि माहितीची जमवाजमव व व्यवस्थापन यात साधारणपणे चांगले कौशल्य, तार्किक संप्रेषण क्षमता.	स्वतःचे काम आणि शिकण्याची जबाबदारी , इतरांच्या कामाची आणि शिकण्याची जबाबदारी.

NSQF स्तर	आवश्यक प्रक्रिया	व्यावसायिक ज्ञान	व्यावसायिक कौशल्य	गाभाभूत कौशल्य	जबाबदारी
7.	नियमित चले आणि अनियमित संदर्भाच्या समावेशामध्ये विशेष सैद्धांतिक आणि प्रात्यक्षिक कौशल्यावर विस्तृत स्वरूपात प्रभुत्वाची गरज	काम आणि अभ्यासाच्या क्षेत्रामध्ये व्यापक संदर्भातील विस्तृत स्वरूपात वास्तविक आणि सैद्धांतिक ज्ञान	काम आणि अभ्यासाच्या क्षेत्रातील विशिष्ट समस्यांच्या पर्याय निर्मितीसाठी विस्तृत स्वरूपात संज्ञानात्मक आणि प्रात्यक्षिक स्वरूपाच्या कौशल्याची गरज.	चांगले तर्कीकीय आणि गणितीय कौशल्य, सामाजिक आणि राजकीय आणि नैसर्गिक परिस्थितीचे आकलन आणि माहितीचे व्यवस्थापन, संप्रेषण आणि सादरीकरण कौशल्य.	समूह कार्याची निष्पत्ती आणि समूहाचा विकास याची संपूर्ण जबाबदारी.
8.	अमूर्त समस्यांसाठी सर्जनशील उपाय विकसित करण्यासाठी व्यापक संज्ञानात्मक, सैद्धांतिक ज्ञान आणि व्यावहारिक कौशल्ये. स्व-अभ्यास घेणे, बौद्धिक स्वातंत्र्य, विश्लेषणात्मक चिंतन आणि चांगले संप्रेषण दर्शविते.			कार्य/अभ्यासाच्या संदर्भात कामाचे व्यवस्थापन आणि पर्यवेक्षण यातील अप्रत्यक्ष बदल इतरांच्या कामात जबाबदार असतात.	
9.	प्रगत ज्ञान आणि कौशल्य या विषयाची सखोल समज, प्रावीण्यता आणि नावीन्यपूर्ण कार्याचे प्रदर्शन, भरीव संशोधन आणि प्रबंध शोधकार्य पूर्ण करणे.			अप्रत्याशित काम/अभ्यास परिस्थितीतील गुंतागुंतीच्या तांत्रिक कृती निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत जबाबदार असतात.	
10.	संशोधन आणि शिष्यवृत्तीद्वारे ज्ञानाला वास्तव योगदान देण्यासाठी अत्यंत विशेष ज्ञान आणि समस्या सोडविण्याचे कौशल्य.			कार्य/अभ्यासातील अप्रत्यक्षित गुंतागुंतीच्या परिस्थितीत रणनीतिनुसार घ्यावयाच्या निर्णयात जबाबदार.	

राष्ट्रीय व्यावसायिक मानके :

क्षमता ही एक निरीक्षणक्षम आणि मापनीय ज्ञान आणि कौशल्य आहे. VET च्या गुणवत्तेसाठी कौशल्य मानके आणि मूल्यांकन महत्त्वाचे आहे. अध्ययनार्थ्यांना उद्योग अथवा नियोक्त्याकडून मिळणाऱ्या पात्रतेच्या मान्यता या पूर्ण देशभरात VET ने ठरविलेल्या कौशल्य व मानकांवर अवलंबून आहेत. 'प्रादेशिक कौशल्य मंडळ '(SSC) अथवा इतर संस्थांनी विकसित केलेले, 'राष्ट्रीय व्यावसायिक प्रमाणके' (NOSs) यांचे राष्ट्रीय कौशल्य पात्रता समिती (NSQC) यांच्याद्वारे परीक्षण आणि पुनरावलोकन केले जाते व त्यानंतर त्याला राष्ट्रीय व्यावसायिक प्रमानकांचे स्थान प्राप्त होते. राष्ट्रीय पात्रता अभिलेख यांमध्ये उपलब्ध असणाऱ्या विविध क्षेत्रातील नोकऱ्यांसाठीच्या भूमिका या NOSs च्या पात्रतेमध्ये असतात. व्यावसायिक आणि प्रशिक्षण मानके विकसित करण्यासाठी ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा, जपान, मलेशिया, नेदरलँड, न्यूझिलंड, फिलिपाईन्स, अमेरिका यांसारख्या देशांनी आवश्यक पावले उचलली आहेत. यापैकी काहींनी राष्ट्राच्या पलीकडे विचार करून आणि आंतरराष्ट्रीय गरजांसाठी राष्ट्रीय मानके विकसित करायला सुरुवात केली आहे. गुणवत्ता आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील मनुष्यबळ निर्मितीसाठी आवश्यक जागतिक मान्यताप्राप्त पात्रता आणि आराखडा NCQF ने निश्चित केलेला आहे.

उच्च शिक्षणाचे व्यावसायिकरण :

उच्च शिक्षित पदवीधरांच्या रोजगारामध्ये सुधारणा करण्यासाठी उच्च शिक्षण कौशल्याधिष्ठित करणे ही एक महत्त्वाची बाब आहे म्हणूनच NCQF ने निश्चित केलेल्या व्यावसायिक अभ्यासक्रम आणि व्यावसायिक शिक्षण पदवी (B.Voc.) हे अभ्यासक्रम देणाऱ्या विद्यापीठांशी संलग्न समुदाय महाविद्यालये आणि पदवी महाविद्यालयांमधील उच्च शिक्षणाशी कौशल्याचे एकात्मीकरण होत आहे. सदर अभ्यासक्रम हे श्रेयांकाधारित रचनेशी जोडले गेले आहे म्हणजेच उर्ध्वगामी आणि अधोगामी गतिमानतेसाठी विद्यापीठ अनुदान आयोगाने ठरवलेली निवड आधारित श्रेयांक पद्धती (Choice Based Credit System) निवड आधारित श्रेयांक पद्धती विद्यार्थ्यांना विहित केलेल्या अभ्यासक्रमातील (मूलभूत पर्यायी अथवा सूक्ष्म आणि सॉफ्ट स्किल अभ्यासक्रम) निवड उपलब्ध करून देते.

कृती 1 : वाद-विवाद

शीर्षक : शालेय शिक्षण पद्धतीमध्ये व्यावसायिक शिक्षण वेगळे देण्यापेक्षा सामान्य शिक्षणाशी व्यावसायिक कौशल्यांचे एकात्मीकरण करणे हा उत्तम पर्याय आहे.

उद्दिष्ट : व्यावसायिक शिक्षणाच्या एकात्मिक स्वरूपाची जाणीव विकसित करणे

प्रक्रिया :

- दोन गट तयार करा - एक सकारात्मक प्रस्तावाच्या बाजूने असेल आणि दुसरा नकारात्मक संघ जो प्रस्तावाच्या विरुद्ध बाजूने बोलेल.
- एक सदस्य प्रस्तावाला सकारात्मक जोड देत मांडणी करेल आणि विरोधी संघ त्यांच्या मुद्द्यांची टिपण घेईल जेणेकरून त्या मुद्द्यांचे खंडन करता येईल.
- विरोधी संघातील सदस्य नंतर आपली आपली प्रस्तावाच्या विरोधात असलेली भूमिका मांडेल.
- उपस्थित पंच प्रस्ताव बरोबर की चुकीचा, असा निर्णय देतील.

कृती 2 : सादरीकरण

शीर्षक : कौशल्य विकसन विविध संस्थांची भूमिका

उद्दिष्ट : कौशल्य विकसन कार्यक्रम अंमलबजावणी विविध संस्थांच्या भूमिका व कार्य याबद्दल सहभागी प्रशिक्षणार्थींमध्ये जाणीव विकसित करणे.

प्रक्रिया :

- कौशल्य विकसनात सहभागी विविध संस्था, संघटना, विद्या शाखा व मंत्रालयाच्या वेबसाईटला भेट द्या.
- विविध संस्था, संघटना, विद्या शाखा, मंत्रालय इत्यादींनी कौशल्य विकसना संदर्भात राबविलेल्या विविध योजनांशी संबंधित बाबींवर सादरीकरण तयार करा.

स्वयं मूल्यमापन :

खालील मुद्द्यांवर टिपा लिहा.

1. सर्वसाधारण शिक्षणात व्यवसायिक कौशल्यांचे एकात्मीकरण.
2. राष्ट्रीय व्यावसायिक मानके.
3. उच्च शिक्षणाचे व्यवसायिकरण.

कार्यानुभव आणि व्यवसायपूर्व प्रशिक्षण कार्यक्रम

भारतीय शाळांमधील शिक्षणाचे व्यवसायिकरण विविध नावाने प्रचलित आहे. प्राथमिक आणि उच्च प्राथमिक स्तरावर (इयत्ता पहिली ते आठवी) ते कार्यानुभव नावाने चालविले जाते आणि माध्यमिक स्तरावर पूर्व व्यावसायिक शिक्षण म्हणून समजले जाते.

कार्यानुभव कार्यक्रम :

1964-66 च्या कोठारी आयोगानुसार कार्यानुभव कार्यक्रम हा विविध उत्पादित कार्यातील सहभाग आहे. तो शाळा, घर, कार्यशाळा क्षेत्र, कारखाना किंवा कोणतीही उत्पादित परिस्थितीत असू शकतो. आयोगाच्या शिफारशीनुसार कार्यानुभव ज्यात उद्देशपूर्व व अर्थपूर्ण हस्तकार्याचा/स्वनिर्मित कार्याचा समावेश होतो. शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर त्याचा समावेश झाला पाहिजे. आत्मनिर्भरता, सहकारिता, चिकाटी, उपयोगिता, कार्य नैतिकता, उत्पादित कार्याबद्दलचा दृष्टिकोन आणि समाजाबद्दलची काळजी इ. मूल्यांची रुजवणूक कार्यानुभव शिक्षणामुळे व्हावी अशी अपेक्षा कोठारी आयोगाने व्यक्त केली आहे. तथापि कार्यानुभव/समाजोपयोगी उत्पादक कार्य/ पूर्व व्यावसायिक शिक्षण कार्यक्रम विविध शैक्षणिक स्तरावर समाधानकारकरित्या परिणाम दाखवू शकले नाही. त्याची विविध कारणे आहेत. पुरेसा वेळ सदर शिक्षण कार्यक्रमाला वेळापत्रकात न दिला जाणे, सदर अभ्यासक्रमात परीक्षा नसणे, निधीची अनुपलब्धता तसेच प्रशिक्षित शिक्षकांचा अभाव इत्यादी कारणे सदर अभ्यासक्रमाच्या अपयशाबद्दल सांगता येतील.

इयत्ता 9 वी व 10 वी करीता केंद्र पुरस्कृत व्यवसायपूर्व शिक्षण योजना :

सन 1993-94 मध्ये निम्न माध्यमिक स्तरावर केंद्र पुरस्कृत पूर्व व्यवसाायिक शिक्षण योजना अंमलात आणण्यात आली. एमएचआरडी च्या या योजनेसंदर्भात अंमलबजावणीचे स्वरूप कसे असावे याबद्दल जुलै 1993 मध्ये राष्ट्रीय संमेलनाचे आयोजन करण्यात आले होते. या संमेलनाला नुसार एनसीईआरटी मार्फत 'पूर्व व्यावसायिक शिक्षण मार्गदर्शिका' प्रकाशित करण्यात आली होती. पूर्व व्यावसायिक शिक्षण योजनेची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे :

1. कार्यानुभव शिक्षणाच्या बदल्यात पूर्व व्यावसायिक शिक्षण दिले जाऊ शकते.
2. प्रती आठवड्यात 6 तासिका दिल्या जातील.
3. सदर अभ्यासक्रम त्याच शाळांमध्ये दिला जाईल जेथे अधिक दोन व्यावसायिक अभ्यासक्रमाचा समावेश असेल आणि अभ्यासक्रमासाठी उपयुक्त पायाभूत सुविधा असतील.
3. निम्न माध्यमिक स्तरावरील पूर्व व्यावसायिक अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यावर उत्तीर्ण झालेल्यांनी अभ्यासक्रमात समाविष्ट बाजारपेठीय कौशल्य अवगत करावे.

याची मूल्यमापनाची पद्धत कार्यानुभव प्रमाणेच आहे. इयत्ता नववी व दहावीचे मूल्यनिर्धारण शाळाच करतात आणि इयत्ता 10 वी चे शाळांनी केलेले मूल्यनिर्धारण बोर्डाच्या प्रमाणपत्रवर कोर्स शीर्षकासह घेतले जाते.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 आणि विविध समित्यांच्या शिफारशीनुसार सीबीएससीने 1995-96 पासूनच व्यवसायपूर्व शिक्षण अभ्यासक्रमास सुरुवात केली आहे.

या व्यवसाय प्रशिक्षणाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे :

1. इयत्ता 9 वी व 10 वी च्या विद्यार्थ्यांना विपणन कौशल्य अवगत करून देणे.
2. व्यवसायात रुची निर्माण करणे आणि व्यवसायाच्या वाटा शोधायला प्रेरित करणे.
3. उच्च माध्यमिक स्तरावर व्यावसायिक कोर्स निवडीसाठी मदत करणे.
4. शिक्षणक्रमाचे एक परिमाण म्हणून कार्यानुभव विषयात सहभागी होण्यास विद्यार्थ्यांना तयार करणे.
5. कार्य संस्कृतीच्या मूल्यांची रुजवणूक करणे.

एनसीईआरटीने व्यवसाय पूर्व शिक्षणाच्या कोर्स पुस्तिका बनविल्या आहेत. ज्यात मधुमक्षिका पालन, जैव खेत, फलोत्पादन, मशरूम लागवड, गांडूळ पालन, हिशेब कला, कार्यालयीन कामकाजात सराव, टंकलेखन, इंटरनेट कॅफे, घरगुती विद्युत उपकरणांची दुरुस्ती, घरगुती वायरिंग काम, नळ दुरुस्ती कामे, मळणी यंत्राची दुरुस्ती व निगा, नांगरणी, पेरणी साहित्याची निगा व दुरुस्ती, लाकूड हस्तकला, रक्तपेढ्या संचलन, गादी निर्माण, बटीक, बन्स कला, बेकरी उत्पादन, फळे आणि भाजीपाल्यांचे निर्जलीकरण करणे व कोरडे करणे, विनेगर तेल व मिठाचा वापर करून फळे आणि भाज्यांचे जतन करणे, सौंदर्य प्रसाधने निर्मिती, मऊ खेळणी, वस्त्र निगा व आराखडा आणि वस्त्र, रंगकाम कला.

केंद्रपुरस्कृत माध्यमिक शिक्षणाचे व्यवसायिकरण योजना (1988) :

शिक्षणाचे व्यावसायिकरणाची अंमलबजावणी भारतात 1976-77 पासून सुरू झाली. दहा वर्षाच्या शिक्षणक्रमात सर्वसाधारण शिक्षणासोबतच उत्पादक कौशल्य विकसित करणे आणि पुढे दोन वर्षाचा सर्वसाधारण शिक्षणाला पर्याय ठरणारा व्यवसायिक शिक्षण कार्यक्रम उच्च माध्यमिक +2 स्तराकरिता उपलब्ध करून देणे हा एक भाग या व्यावसायिकरणाचा होता. 1978 मध्ये माल्कम एस. अदिसेशियाने सुचवले की व्यवसायिक शिक्षण अभ्यासक्रमाचे नियोजन करताना भाषेला 15% वेळेचा भारांश, जनरल फाउंडेशन कोर्सला 15% वेळेचा भारांश दोष आणि निवडलेल्या व्यावसायिक विषयांसाठी 75% वेळेचा भारांश दिला गेला पाहिजे. माध्यमिक शिक्षणाचे व्यवसायिकरण ही केंद्र पुरस्कृत योजना फेब्रुवारी 1988 मध्ये सुरू करण्यात आली. या योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट शिक्षणाच्या संधीचे विविधीकरण करणे ज्यायोगे वैयक्तिक रोजगार निर्मिती विकसित होईल, कुशल मनुष्यबळाची गरज आणि पुरवठा यातील संतुलन निर्माण करणे आणि उच्च शिक्षणासाठी पर्याय उपलब्ध करुन देणे. या योजने अंतर्गत प्रशासकीय रचना, व्यावसायिक क्षेत्र सर्वेक्षण, अभ्यासक्रम निर्मिती, क्रमिक पुस्तके, अभ्यासक्रम मार्गदर्शिका, प्रशिक्षण पुस्तिका, शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम, संशोधन आणि विकास प्रशिक्षण आणि मूल्यमापनासाठी तांत्रिक सहाय्य इत्यादींकरिता मार्गदर्शन करण्यात आले. या योजनेत खाजगी संस्था आणि स्वयंसेवी संस्था यांना अल्पकालीन कोर्सेस चालविण्यासाठी आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून दिले. 1992-93 मध्ये या योजनेची कार्यवाही सुरू होऊन 9000 शाळांमधून दहा लाख विद्यार्थ्यांना +2 कोर्सेससाठी प्रविष्ट झाले. कृषी, उद्योग आणि वाणिज्य, अभियांत्रिकी आणि तंत्रज्ञान, आरोग्य आणि वैद्यकीय सेवा, गृहशास्त्र आणि मानवशास्त्र आणि विज्ञान आणि शिक्षण. संपूर्ण अभ्यासक्रम आणि अभ्यासक्रमासाठी अभ्यासक्रम साहित्य विकसित करण्याची जबाबदारी PSSCIVE ची होती. विविध समित्या पुनर्विलोकन समूह/गटांच्या शिफारशींवर आधारित ही योजना सुधारित करण्यात आली आणि नव्याने केंद्रपुरस्कृत 'माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण व्यावसायिकरण – 2012' योजना म्हणून सुरू करण्यात आली. तरीही भारतातील सर्व राज्य व केंद्रशासित प्रदेशात या 6800 शाळांमध्ये केवळ 5% प्रवेश नोंदणी मिळविण्याकरिता व त्याची अंमलबजावणी करण्याकरिता पंचवीस वर्षे लागली.

या कार्यक्रमाच्या उदासीनतेचा विचार केल्यास या व्यावसायिक शैक्षणिक कार्यक्रमांची नकारात्मक प्रतिमा, सर्वसाधारण शिक्षणासोबत त्याची सांगड, कौशल्याची गरजा व पुरवठ्याशी सांगड नसणे, उद्योगाच्या चॅनेलशी सांगड नसणे, साधनांची अनुपलब्धता आणि उपयोगहीनता, अभ्यासक्रमात रोजगार कौशल्यांचा अभाव, गुणवत्ता निश्चिती आराखड्याचा अभाव, शिक्षणाच्या संधीचा अभाव, आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या प्रशिक्षणाचा अभाव इत्यादी प्रमुख कारणांमुळे या कार्यक्रमाच्या बाबतीत उदासीनता वाढीस लागली.

कृती 1 : विचार करा. जोडीदारासोबत चर्चा करा. सादर करा.

शीर्षक : कार्यानुभव कार्यक्रम आणि पूर्व व्यावसायिक शिक्षण

उद्दिष्ट : कार्यानुभव कार्यक्रमाच्या विविध पैलूसंबंधी जाणीव विकसित करणे.

प्रक्रिया :

- तज्ज्ञ मार्गदर्शक/साधनव्यक्ती प्रशिक्षणार्थ्यांना प्रश्न विचारतात. वैयक्तिक विचार करून उत्तरांचे टिपण घ्यायला सांगतात. खालीलप्रमाणे प्रश्न साधन व्यक्ती विचारू शकतात.

1. शाळांमध्ये कार्यानुभव कार्यक्रम का परिणामकारक ठरू शकला नाही?
2. कार्याधारित कृतींच्या शाळा स्तरावरील मर्यादा कोणत्या?
3. कार्याधारित शिक्षणात शाळांमधून चालना का दिली पाहिजे?
4. शाळांमध्ये कृती आधारित अध्ययन कसे उपयोगी ठरेल?
5. कार्यानुभव कार्यक्रम हा व्यवसायपूर्व कार्यक्रमापेक्षा भिन्न कसा?

- दहा मिनिटानंतर साधनव्यक्ती प्रशिक्षणार्थींना वरील प्रश्नांसाठी जोडीदार निवडून खात्रीशीर उत्तरावर येण्यास सांगतो.
- वरील चर्चा झाल्यानंतर साधन व्यक्ती सर्वांना आपली उत्तरे वर्गात मांडायला सांगतात.

स्वयं मूल्यमापन :

खालील टिपा लिहा. (80 ते 100 शब्दात)

1. शाळांमधील कार्यानुभव कार्यक्रम
2. पूर्व व्यावसायिक शिक्षण
3. शिक्षणाचे व्यावसायिकरण

कौशल्य विकास आणि उद्योजकता राष्ट्रीय धोरण 2015 ने येणाऱ्या 5 वर्षांमध्ये 25% शाळांमध्ये इयत्ता नववीपासून औपचारिक शिक्षणसोबत एकात्म किवा एकत्रित कौशल्य शिक्षण करण्याचे लक्ष्य ठेवले आहे आणि डिसेंबर 2018 पर्यंत सर्व औपचारिक व अनौपचारिक कौशल्य प्रशिक्षण कार्यक्रम एनएसक्यूएफ सह संरेखित करण्याचे ठरविले आहे. मुख्य म्हणजे शालेय शिक्षण धोरणातील आवश्यक गोष्टी लक्षात घेऊन माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तररावर पुढील गोष्टींचा अवलंब केला आहे. (i) सर्व समावेशक शैक्षणिक आणि व्यावसायिक शिक्षण अभ्यासक्रम, (ii) आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्र यांच्या गरजेनुरूप कौशल्य अभ्यासक्रम, (iii) पात्रता आणि कार्यक्षमतेसह लवचिक अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी, (iv) सक्षम शिक्षक आणि प्रशिक्षक तयार करणे, (v) क्षमता आधारित मूल्यांकन आणि (vii) गुणवत्ता हमी. विद्यार्थ्यांना व्हीईटी च्या कठोर अरुंद कार्यक्रमात प्रवाहात न ठेवता त्यांना व्यावसायिक विषय उपलब्ध करून देण्याचा हेतू आहे.

समग्र शिक्षा अंतर्गत इयत्ता सहावी ते आठवी पर्यंतचे पूर्व-व्यावसायिक शिक्षण :

इयत्ता सहावी ते आठवी पर्यंत समग्र शिक्षा अंतर्गत विज्ञान, भाषा, सामाजिक विज्ञान इ. सारख्या शैक्षणिक विषयांसोबत शैक्षणिक कौशल्य आधारित उपक्रम यांची सांगड घातली जात आहे. विविध उत्पादकांसाठी घटकांसाठी आवश्यक असणारे मूलभूत कौशल्य प्राप्त करण्याची मुलांना संधी उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे. अशा कार्यामागील अधोरेखित कल्पना ही आहे की सध्याच्या प्रचलित 6 ते 8 साठी अस्तित्वात असलेल्या अभ्यासक्रमाऐवजी कार्य आधारित कृतींचा अध्यापन-शिक्षण प्रक्रियेत अविभाज्य भाग बनविणे आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या पुस्तकी ज्ञान आणि उपयोजित ज्ञानातील दरी दूर होणार नाही तर विद्यार्थ्यांना त्यांच्या भविष्यकालीन करिअरसाठी आवश्यक असणाऱ्या कौशल्यांची माहिती होणार आहे. अशा विविध कौशल्य कृतीमुळे विद्यार्थ्यांच्या सॉफ्ट स्किल्स उदाहरणार्थ मूल्य, सहकार, समूह कार्य, सर्जनशीलता, दर्जात्मक जागृती, इत्यादींचा विकास होणार आहे. भविष्यातील रोजगारासाठी आवश्यक असणारे कौशल्य व ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी विद्यार्थी विविध संघटना व त्या व्यवसायातील विविध व्यक्तींना भेट देणार आहेत.

सर्वसामान्य भाषा, गणित, विज्ञान, समाजशास्त्र, कला, संगीत आणि कार्यानुभव शिक्षक हे त्यांच्या विषयाच्या मध्यवर्ती कल्पनेसंबंधित कौशल्याधारित कृतिअध्यापनात अध्यापन करतात. अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया की निरीक्षण प्रत्यक्ष कृती करणे, सराव करणे इत्यादींवर आधारित असू शकते. आखणी डिझाईन कला आणि तंत्रज्ञान इत्यादी हे सामान्य शिक्षणाचा भाग झालेले असतील आणि त्यामुळे व्यवसाय विकासाच्या संधी विद्यार्थ्यांना उपलब्ध झाल्यामुळे त्याकडे अधिकाधिक विद्यार्थी आकर्षित होतील संबंधित विषय शिक्षकांना नवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग शिकवून त्याचा उपयोग कृतियुक्त अध्यापनात सहकार्य आणि समूह आधारित प्रोजेक्ट वर्क तसेच ज्ञान आणि कौशल्यावर आधारित अध्ययन अध्यापनात करण्याचे प्रशिक्षण देता येऊ शकते विद्यार्थीसुद्धा संबंधित व्यवसायातील तज्ज्ञ लोक किंवा संस्थेला प्रत्यक्ष भेट देऊन त्या व्यवसायात संबंधित ज्ञान व कौशल्य आत्मसात करू शकतात

सॉफ्ट आणि हार्ड कौशल्याचे व्यवसायिक मॉडेल हे विद्यार्थ्यांना व्यवसायासंबंधी अधिकाधिक माहिती प्राप्त करून देऊ शकतात. तसेच इतर व्यावसायिक विषयांच्या निवडीसाठी यांना मदत करू शकतात. सॉफ्ट स्किल्समुळे विद्यार्थ्याचा समावेशक दृष्टिकोन व सामाजिक विकास होईल. तसेच सॉफ्ट स्किल्समुळे विद्यार्थ्यांचे संवादकौशल्य व आईसीटी कौशल्य विकसित होतील. व्यावसायिक कौशल्यासाठी कृतियुक्त अध्यापनाचा समावेश अभ्यासक्रमात केलेला आहे.

इयत्ता नववी ते बारावी साठी व्यावसायिक शिक्षण :

इयत्ता नववी ते बारावी माध्यमिक विभागासाठी सामान्य विषयांबरोबरच व्यवसायिक विषय हे अनिवार्य किंवा निवडीच्या स्वरूपात दिलेले आहेत. अकरावी व बारावी उच्च माध्यमिक शिक्षणात व्यावसायिक विषय हे अनिवार्य किंवा सक्तीचे करण्यात आलेले आहेत. संबंधित क्षेत्रात नोकरी म्हणजेच करिअरच्या उपलब्ध संधीनुसार अभ्यासक्रमानुसार व्यावसायिक विषयांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

शाळास्तरावर 40 गुणांचे दोन व्यावसायिक विषय असतील समग्र शिक्षा अंतर्गत सत्तावीस राज्यांमध्ये असलेल्या 58433 शाळांमध्ये हे व्यावसायिक विषय प्रस्तावित आहेत सद्य:स्थितीत 18 विभागांमध्ये असणाऱ्या 55 कार्यांसाठी हे व्यावसायिक कोर्सेस मान्य करण्यात आलेले आहेत.

शाळेतील शैक्षणिक कार्यक्रम :

इनपुट :

- इन्फ्रास्ट्रक्चर
- शिक्षक-प्रशिक्षक
- विद्यार्थी
- अध्ययन-अध्यापन साहेब

प्रक्रिया :

- नाव नोंदणी
- अभ्यासक्रम व्यवहार
- नोकरीवरील प्रशिक्षण मूल्यांकन आणि मूल्यमापन

आउटपुट :

- प्रमाणित कुशल मनुष्यबळ

विभाग :

ज्या क्षेत्रांमध्ये व्यावसायिक विषय दिले जात आहेत ते पुढीलप्रमाणे.

अ. क्र.	विभाग
1.	शेती
2.	परिधान, मेकअप आणि होम फर्निशिंग
3.	ऑटोमोटिव्ह/ स्वयंचलित
4.	बँकिंग, वित्तीय सेवा आणि विमा
5.	सौंदर्य आणि निरोगीपणा
6.	इमारत आणि बांधकाम
7.	इलेक्ट्रॉनिक्स आणि हार्डवेअर
8.	आरोग्य सेवा
9.	माहिती तंत्रज्ञान - आयटी सक्षम सेवा
10.	लॉजिस्टिक
11.	माध्यमे आणि मनोरंजन
12.	संघटित किरकोळ कौशल्य
13.	प्लंबिंग/ नळ
14.	ऊर्जा क्षेत्र

अ. क्र.	विभाग
15.	खाजगी सुरक्षा
16.	दूरसंचार
17.	पर्यटन आणि अतिथ्य

व्यावसायिक अभ्यासक्रमाचा परिचय :

व्यावसायिक अभ्यासक्रमाची निवड	राज्य व केंद्रशासित प्रदेशाकडून व्यावसायिक शिक्षणाची केली जाणारी निवड ही राष्ट्रीय आणि स्थानिक पातळीवर असणाऱ्या कौशल्य मूल्यमापन आणि किंवा परीक्षणावर आधारित आहे.
पायाभूत सुविधा	विद्यार्थ्यांचे प्रभावी व्यावहारिक किंवा प्रात्यक्षिक प्रशिक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी पायाभूत सुविधा असणारे वर्गासह प्रयोगशाळा किंवा कार्यशाळा विकसित केली आहे. प्रयोगशाळा उपकरणे आणि संसाधने ही विषयांच्या आवश्यकतेनुसार तसेच आर्थिक मर्यादेवर आधारित आहेत. संबंधित विभागीय तज्ज्ञ कौशल्य सल्लागाराच्या मदतीने PSSCIVE कडून प्रयोगशाळा स्थापन करण्यासाठी लागणारी साधने, उपकरणे आणि साहित्य पुरविण्यात येत आहे.
विद्यार्थ्यांची नाव नोंदणी	पालक आणि समुदाय आधारित संस्थांच्या माध्यमाने व्यावसायिक शिक्षणाची नाव नोंदणी मोहीम विशेष तरतुदी देऊन आयोजित करण्यात येत आहे. व्यावसायिक शिक्षणाबद्दल नकारात्मक दृष्टिकोन दूर करण्यासाठी आणि तरुण विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक अभ्यासक्रमाकडे आकर्षित करण्यासाठी व व्यावसायिक जागृती करण्यासाठी प्रसिद्धी माध्यमांद्वारे (वर्तमानपत्र, रेडिओ, इंटरनेट इत्यादी) व्यापक प्रमाणात अभियान राबविले जात आहे.
व्यावसायिक मार्गदर्शन आणि समुपदेशन	शाळांमध्ये तज्ज्ञ समुपदेशक तसेच व्यावसायिक सल्लागारांचे मार्गदर्शनपर सत्र विशेष करून मुलींसाठी आयोजित केले जात आहे.
व्यावसायिक शिक्षकांची नियुक्ती	राज्य सरकार किंवा NSDC कडून नियुक्त केलेल्या व्यावसायिक प्रशिक्षकांकडून तसेच व्यावसायिक शिक्षक आणि प्रशिक्षकांच्या मदतीने व्यावसायिक अभ्यासक्रमांचे आयोजन आवश्यकतेनुसार करण्यात येत आहे. PSSCIVE ने व्यावसायिक शिक्षक नियुक्ती निकष आणि नियम ठरवून त्या संदर्भात राज्य सरकारला शिफारस केलेली आहे.

व्यावसायिक अभ्यासक्रम :

लर्निंग आऊट कम बेस किंवा शिक्षणाच्या निकालावर आधारित	शिक्षणाच्या निकालांवर आधारित व्यावसायिक अभ्यासक्रम हा पुढील घटकांवर आधारित आहे. 1) रोजगार कौशल्य 2) व्यावसायिक कौशल्य. रोजगार कौशल्यांमध्ये संवाद कौशल्य, स्व-व्यवस्थापन कौशल्य, माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान कौशल्य, उद्योजकता कौशल्य आणि ग्रीन स्किल्स इत्यादींचा अंतर्भाव आहे. **संवाद कौशल्य** | **स्व-व्यवस्थापन कौशल्य** | **माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान कौशल्य** | **उद्योजकता कौशल्य** | **ग्रीन स्किल्स**

व्यावसायिक मानके	शिकण्याचे निकाल (NQS) मध्ये दिलेल्या विविध विभागातील राष्ट्रीय उद्योग माणसांवर आधारित आहेत.
राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आणि कोर्स वेअर विकास एजन्सी	अभ्यासक्रम आणि कोर्सवेअर विकास हा PSS केंद्रीय व्यवसायिक शिक्षण संस्था, भोपाळ करीत आहे शिक्षण साहित्यात, विद्यार्थ्यांचे पाठ्यपुस्तक, शिक्षक पुस्तिका आणि शिक्षण सामग्रीचा अंतर्भाव आहे.

विभागातील प्रमुख कार्यरत अधिकाऱ्यांची क्षमता बांधणी :

राज्य शैक्षणिक विभाग आणि मंडळातील कर्मचाऱ्यांसाठी अभिमुखता प्रशिक्षण	राज्यात आणि केंद्रशासित प्रदेशात व्यावसायिक शिक्षणाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी राज्य आणि जिल्हा स्तरावरील अधिकारी, प्राचार्य आणि व्यावसायिक समन्वयक यांना प्रशिक्षण दिले जाते.
व्यावसायिक शिक्षक / प्रशिक्षकांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम	शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यासाठी PSSIVE प्रमुख समन्वयक म्हणून काम करते. राज्य/केंद्रशासित प्रदेशांनी नव्याने निवडलेल्या आणि भरती झालेल्या व्यावसायिक शिक्षकांसाठी 10 दिवसांचे प्रशिक्षण आयोजित करते. राज्यातील सर्व शिक्षक व कौशल्य प्रशिक्षकांसाठीची PSSCIVE 5 दिवसांचे अध्यापन शास्त्रावरील, विषय सामग्री आणि आणि व्यावसायिक शिक्षणाची संबंधित इतर बाबींविषयीचे सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचे आयोजन अनुभव आणि कौशल्य असणाऱ्या प्रस्थापित संस्थांमध्ये करते. PSSVI आणि सेक्टर स्किल कौन्सिलच्या सहकार्याने राज्य अंमलबजावणी विभाग प्रशिक्षणाचे आयोजन करत असतो. राज्य व केंद्रशासित प्रदेश हे संवाद कौशल्य, स्व-व्यवस्थापन कौशल्य, संप्रेषण कौशल्य, उद्योजकता कौशल्य, व्यावसायिक मार्गदर्शन व समुपदेशन, मूल्यांकन व मूल्यमापन इत्यादी विषयांवर प्रशिक्षणाचे आयोजन करतात. ई-लर्निंग मटेरियल, निर्देशात्मक व्हिडिओ, चित्रपट आणि अध्यापनासाठी आवश्यक असणारे आंतरक्रिया दर्शवणारे संगणकीय कार्यक्रम इत्यादींचा प्रभावी उपयोग व्यावसायिक शिक्षकांना त्यांच्या विद्यार्थ्यांना विविध शैक्षणिक अनुभव प्रभावीपणे देता येण्यासाठी शिक्षण दिले जाते. उद्योग तज्ज्ञ आणि सेक्टर स्किल काऊंसिलच्या सहकार्याने आवश्यक क्षमता विकासाचे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले जातात. प्रशिक्षणाच्या विश्लेषणासाठी आणि गुणवत्ता सुधारण्यासाठी सुद्धा शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमात प्रारंभी आणि शेवटी एक चाचणी परीक्षा घेतली जाते.

[3] The National Occupation Standard (NOS) specifies the standard of performance an individual must achieve when carrying out a function in the workplace, together with the knowledge and understanding they need to meet These are made available on the website of NCERT and PSSCIVE.

अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी :

सद्यस्थितीतील आवश्यकतेनुसार प्रत्यक्ष कामाची गरज किंवा आवश्यकता समजून घेऊन त्यानुसार विषयांची निवड करून विद्यार्थ्यांना सक्षम करण्यासाठी क्षेत्रभेटीचे आयोजन करण्यात येते.

शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांना स्वतःचे उपक्रम/उद्योग स्थापन करता यावेत म्हणून विशेष मार्गदर्शन वर्ग आयोजित करण्यात येत आहेत. कौशल्य प्रशिक्षणासाठी संसाधन व्यक्ती, तज्ज्ञ, मूल्यांकन करणारे इत्यादींचा पुरवठा करून उद्योग आणि विशेष संघटना प्रशिक्षणाला त्यांचे पाठबळ देत आहेत आणि व्यवसायिक शिक्षणात यशस्वी झालेल्या प्रशिक्षणार्थींना प्रशिक्षणार्थी म्हणून काम करण्याची संधी देत आहेत. नोकरीवरील प्रशिक्षण हा अभ्यासक्रमाचा एक अविभाज्य भाग आहे. विद्यार्थ्यांनी किमान ८० तास कामाच्या जागी शिकणे किंवा नोकरीसंबंधी शिकणे आवश्यक आहे.

विद्यार्थ्यांना वास्तववादी व्यावसायिक ध्येय किंवा करिअर साध्य करता येण्यासाठी त्यांना संबंधित शिक्षणाचे अनुभव प्रदान करता यावे यासाठी व्यावसायिक शिक्षकांना संवाद कौशल्याचे ज्ञान, कार्य ज्ञान, संप्रेषण कौशल्य, आयसीटी कौशल्य, व्यावसायिक कौशल्य आणि मूल्य संपादित केलेली असली पाहिजेत. प्रभावी संवाद क्षमता व्यावसायिक शिक्षकांना अध्यापन साहित्य आणि व्यवहार्य अभ्यासक्रम यांचा प्रभावीपणे वापर करण्यास सहाय्यभूत ठरणार आहे.

प्रभावी अभ्यासक्रम व्यवहारात विद्यार्थ्यांना विविध प्रकारचे शिक्षण अनुभव प्रदान करण्यासाठी व्यावसायिक शिक्षकाने शिकविताना निर्देशात्मक व्हिडीओ चित्रपट आणि परस्पर संवाद असणारे संगणकीय कार्यक्रम इत्यादींचा उपयोग करावा.

व्यावसायिक शिक्षकांची भूमिका व कार्य :

- अध्यापन व प्रशिक्षण सत्राची योजना.
- व्यावहारिक कौशल्य, संप्रेषण कौशल्य, सादरीकरण कौशल्य, मूल्यमापन कौशल्य इत्यादींचे प्रात्यक्षिक प्रभावी व कार्यक्षमतेने करावे.
- मल्टिमीडियासह विविध प्रकारचे अध्यापन आणि प्रशिक्षण साहित्यांचा उपयोग करावा.
- मूल्य, कार्य आचार आणि विद्यार्थ्यांना सहानुभूती दाखवावी.
- विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षितता, आरोग्य आणि पर्यावरणाबद्दल आदर/घ्यावयाची काळजी यासंबंधी प्रत्यक्ष मार्गदर्शन करावे.
- विद्यार्थ्यांच्या सर्व प्रकारच्या नोंदी ठेवाव्यात. (उपस्थिती रेकॉर्ड विद्यार्थ्यांचा प्रगती अहवाल, नोकरीवरील प्रशिक्षण रेकॉर्ड तसेच नोकरी प्रशिक्षण मूल्यांकन अहवाल, फील्ड व्हिजीट रेकॉर्ड, विद्यार्थी लॉक बुक शैक्षणिक नसलेल्या यशाची नोंद इत्यादी)
- विद्यार्थ्यांच्या कार्यक्षमतेचे सतत मूल्यांकन करा आणि अभिप्राय द्या.
- विद्यार्थ्यांना स्वतःची दिशा शिकणारे होण्यासाठी शिकण्यास प्रोत्साहित करा.
- विद्यार्थ्यांच्या कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन करा आणि त्यांच्या कामगिरीचे मूल्यांकन करा.
- व्यावसायिक विद्यार्थ्यांच्या नियुक्तीसाठी प्रशिक्षण आणि नोकरी प्रशिक्षण यासाठी योगदान द्या.
- कृती संशोधन करा.
- प्रशिक्षण कार्यक्रम, सेमिनार, परिषदा व कार्यशाळा इत्यादींमध्ये सहभागी व्हा.

विद्यार्थ्यांचे मूल्यांकन आणि मूल्यमापन :

विद्यार्थ्यांचे मूल्यांकन आणि मूल्यमापन हे राष्ट्रीय आणि राज्य परीक्षा मंडळांशी संलग्न असलेल्या संस्थांकडून प्रमाणित केले जाते. बाह्य मूल्यांकन आणि मूल्यमापन बारावीमध्ये हे केले जाते. परीक्षेत दोन्हीही लेखी मूल्यांकन आणि व्यवसायातील ज्ञान आणि व्यावहारिक कौशल्य यांचा समावेश असतो. इयत्ता 9 वी ते 12 वी च्या विद्यार्थ्यांचे पोर्टफोलिओ तयार करतात. परीक्षेच्या योजनेनुसार विद्यार्थी पोर्टफोलिओंचे मूल्यांकन केले जाते. यशस्वी उमेदवारांना परीक्षा मंडळाकडून दिलेल्या प्रमाणपत्र व्यतिरिक्त NSDC कडून स्वतंत्र प्रमाणपत्र आणि SSC बोर्डाकडून ही प्रमाणपत्र दिले जाते.

विद्यार्थ्यांची अनुलंब गतिशीलता :

व्यावसायिक शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांच्या अनुलंब गतिशीलतेला बळकटी ही त्यांना व्यावसायिक अभ्यासक्रमाच्या नियमित प्रवेशद्वारे जसे डिप्लोमा, प्रगत पदविका आणि पदवी अभ्यासक्रम देऊन करून दिली जाते. विद्यापीठ अनुदान मंडळाने B.VOC. कार्यक्रमाची आखणी ही संबंधित कौशल्याचे ज्ञान प्रदान करण्यासाठी तसेच व्यवसाय आणि सामान्य शिक्षणाच ज्ञान संपादित करण्यासाठी पदविका आणि पदवी साठी केली आहे. अभ्यासक्रम हा सामान्य शिक्षण आणि कौशल्य शिक्षणाचे 40:60 च्या गुणोत्तरात एक योग्य मिश्रण आहे. शाळेतून एक व्यावसायिक यशस्वी झालेल्या विद्यार्थ्याला पॉलिटेक्निक, औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था आणि उच्च शिक्षण संस्था, बॅचलर ऑफ व्होकेशन (B.V.) आणि पदवीत्तर इन व्होकेशन (M.V.) इत्यादी मध्ये प्रवेश मिळू शकतो.

उमेदवारी प्रशिक्षण/शिकाऊ उमेदवाराचे प्रशिक्षण :

ॲप्रेंटिसशिप म्हणजे एखाद्या व्यक्तीमधील करार कि ज्याला कौशल्य आणि उद्योग किंवा संस्था यांचे शिक्षण घ्यायचे आहे. प्रशिक्षणार्थी उमेदवारांना त्यांच्या क्षेत्रातील संबंधित कार्यपद्धतीचे, नवीनतम अनुप्रयोग आणि प्रक्रिया पद्धती शिकविल्या जातात. शाळा/महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी वर्ग ते कार्य वातावरण्यात शिकण्यास मदत होते. प्रशिक्षणार्थी उमेदवार सॉफ्ट स्किल्स, कार्यसंस्कृती, नीतिशास्त्र आणि संस्थात्मक वर्तन शिकत असतात.

NTS हा संबंधित क्षेत्रातील व्यावहारिक, व्यवसायातील ज्ञान आणि कौशल्याने विद्यार्थ्यांना सुसज्जित करण्यासाठी 1 वर्षाचा अभ्यासक्रम/कार्यक्रम आहे. डिप्लोमा आणि पदवी स्तरावर विद्यार्थ्यांसाठी 126 विषयांचे प्रशिक्षण दिले जाते. प्रशिक्षणार्थ्यांना त्यांच्या कामाच्या ठिकाणी प्रशिक्षण दिले जाते. प्रशिक्षणाच्या कालावधीमध्ये प्रशिक्षणार्थ्यांना विद्यावेतन दिले जाते. त्यापैकी 50% रक्कम ही भारत सरकारकडून दिली जाते. प्रशिक्षणाच्या शेवटी प्रशिक्षणार्थ्यांना भारत सरकारकडून प्रवीणतेचे प्रमाणपत्र दिले जाते. या प्रमाणपत्राची नोंद भारतात असणाऱ्या रोजगार केंद्रावर वरील रोजगार अनुभव म्हणून करता येते. उत्कृष्ट प्रशिक्षण सुविधा असणाऱ्या केंद्र, राज्य व खाजगी संस्थांमध्ये अशा प्रशिक्षणार्थींची प्रशिक्षणासाठी निवड केली जाते.

1973, 1986 आणि 2014 मध्ये सुधारित केलेला ॲप्रेंटिस ॲक्ट 1961	उद्योग किंवा व्यवसाय तिच्यामध्ये व्यापार, व्यवसाय किंवा ज्यामध्ये हे अभियांत्रिकी किंवा त्या व्यतिरिक्त विषय असणारे क्षेत्र, तंत्रज्ञान आणि व्यावसायिक कोर्सेस इत्यादी उद्योग किंवा व्यवसायाशी संबंधित क्षेत्रात प्रशिक्षणार्थींच्या कार्यक्रमाचे नियमन करण्याच्या उद्देशाने 1961 मध्ये हे एक कायदा करण्यात आला. पदवीधर, तंत्रज्ञ आणि व्यावसायिक तंत्रज्ञ इत्यादींचा प्रशिक्षणात समावेश करण्यासाठी या कायद्यात 1973 आणि 1986 मध्ये दुरुस्ती करण्यात आली या कायद्यात प्रशिक्षणाचे चार भाग करण्यात आले. व्यापारी प्रशिक्षणार्थी, पदवीधर, तंत्रज्ञ आणि व्यावसायिक तंत्रज्ञान प्रशिक्षणार्थी इयत्ता आठवी ते बारावी उत्तीर्ण होण्यासाठी विविध प्रकारचे व्यापार प्रशिक्षण आहे. प्रशिक्षणाचा कालावधी हा सहा महिने ते चार वर्षांचा आहे.
ॲप्रेंटिस कायदा 1961 ची अंमलबजावणी	मुंबई, कोलकाता, चेन्नई आणि कानपूर या चार क्षेत्रीय ॲप्रेंटिस प्रशिक्षण मंडळाकडून ॲप्रेंटिस प्रशिक्षण योजना राबविली जाते. विद्यार्थ्यांच्या प्रशिक्षणासाठी राज्य शिक्षण विभाग आणि जिल्हा शिक्षण विभाग हे वरील चार क्षेत्रीय विभागांतर्गत कार्य करतात.
प्रशिक्षणार्थी ॲप्रेंटिस किमान वय	कायद्यानुसार ॲप्रेंटिसचे किमान वय हे 14 वर्षे असावे आणि कठीण कार्य उद्योगांसाठी वय 18 वर्षे असावे.
ॲप्रेंटिसची संख्या	ठरवून दिलेल्या आणि वैकल्पिक ट्रेंडनुसार केंद्र सरकार ॲप्रेंटिसची संख्या ठरवून देते.
मूलभूत प्रशिक्षण	कायद्यानुसार प्रात्यक्षिक प्रशिक्षणापूर्वी प्रशिक्षणार्थ्यांना कामाचे मूलभूत किंवा प्रारंभिक प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. पुरेशा सुविधा असणाऱ्या कोणत्याही संस्था असे प्रशिक्षण देऊ शकतात.

कार्यक्रम व्यवस्थापन गट :

प्रचलित कायद्याच्या मार्गदर्शन व नियमानुसार व्यावसायिक शिक्षण कार्यक्रमाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी काही राज्यांनी PMU स्थापन केले आहे. शालेय शिक्षणात व्यावसायिक शिक्षणाच्या देखरेखीसाठी आणि मूल्यमापनासाठी MHRD ने मॅनेजमेंट इन्फॉर्मेशन सिस्टीम निर्माण केली आहे.

व्यावसायिक उत्तीर्ण प्रशिक्षणार्थींची नियुक्ती :

क्षेत्र समुपदेशकाच्या सहकाऱ्यांनी राज्यसरकार विद्यार्थ्यांसाठी सेवा संधीचे कार्यक्रम उद्योजकांशी संपर्क साधून आयोजित करते आणि विद्यार्थ्यांना शिक्षण आणि रोजगार इत्यादी संबंधी सरकारी योजनांची माहिती देते.

शैक्षणिक कर्ज :

शैक्षणिक शुल्क, शिकवणी शुल्क, कोर्स शुल्क, परीक्षा, ग्रंथालय, प्रयोगशाळा शुल्क, पुस्तक खरेदी, उपकरण व अवजारांसाठी द्यावे लागणारे सुरक्षा शुल्क इत्यादींचा अंतर्भाव व्यावसायिक प्रशिक्षण शैक्षणिक कर्जामध्ये होतो. केंद्र व राज्य शैक्षणिक मंडळ मान्यताप्राप्त संलग्न हे महाविद्यालय जे प्रमाणपत्र, डिप्लोमा, पदवी प्रशिक्षण देतात त्यांना बँक निधी पुरवते. NSQF अंतर्गत येणाऱ्या संस्था या प्रात्यक्षिक प्रशिक्षण कार्याचे पदवी प्रमाणपत्र देतात. या कर्जासाठी कोणतेही तारण किंवा हमी द्यावी लागत नाही. शैक्षणिक कर्जासाठी विद्यार्थ्यांच्या अर्जासोबतच पालक किंवा आई-वडिलांचे हमीपत्र बँकेला द्यावे लागते.

कृती 1 : भूमिकाभिनय

विषय :

व्यावसायिक शिक्षण आणि प्रशिक्षणाचे महत्त्व

प्रसंग :

एका मुलीला आपला वाढदिवस साजरा करायचा होता. त्या दिवशी काही गडबड झाल्याने संपूर्ण बाजार बंद होता. तिच्या एका मित्राने बेकरीमध्ये व्यावसायिक अभ्यासक्रम केला होता. त्याने स्वेच्छेने तिच्यासाठी केक तयार केला

प्रक्रिया :

- प्रत्येक गटात तीन विद्यार्थ्यांसह गट तयार करा.
- रोल प्ले साठी पात्र ओळखा.
- तिन्ही लोकांमधील संभाषणातून कार्य करा.
- यातून आपण काय शिकलात यावर चर्चा करा.

स्वयं मूल्यांकन :

1. व्यावसायिक शिक्षक म्हणून सर्वात महत्त्वाचे असलेल्या तीन आव्हानांचे वर्णन करा.
2. व्यावसायिक शिक्षकांची कोणतीही पाच प्रमुख भूमिका आणि कार्य लिहा.
3. विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक ज्ञान आणि कौशल्य देण्यासाठी शिक्षकांकडे असलेली कोणतीही तीन कौशल्य थोडक्यात किमान 50 शब्दांत वर्णन करा.

व्याख्या :

व्यावसायिक शिक्षणामध्ये शैक्षणिक प्रक्रियेचे सर्व प्रकार आणि स्तर असे वर्णन केले आहे ज्यात सामान्य ज्ञान व्यतिरिक्त तंत्रज्ञान आणि संबंधित विज्ञानांचा अभ्यास, व्यावहारिक कौशल्यांचा अधिग्रहण माहित असणे, दृष्टिकोन आणि विविध क्षेत्रांमधील व्यवसायांशी संबंधित आर्थिक आणि सामाजिक जीवन समजून घेणे समाविष्ट आहे.

शिक्षणाच्या व्यावसायिकरणाचे दोन आयाम आहेत :

1. 10 वर्षाच्या शालेय कलावधीत सामान्य शिक्षणासह कौशल्य व मूलभूत तांत्रिक विकासाची तरतूद आणि
2. उच्च माध्यमिक टप्प्यात आणि पोस्ट माध्यमिक टप्प्यात सर्वसाधारण आणि विशेष तांत्रिक कौशल्यांच्या विकासाची तरतूद आणि व्यक्तींना रोजगार वाढविण्यासाठी आणि त्याला/तिला कामाच्या जगासाठी तयार करण्याची तरतूद.

MHRD	Ministry of Human Resource Development
MSDE	Ministry of Skill Development and Entrepreneurship
NCERT	National Council of Educational Research and Training
PSSCIVE	Pandit Sundarlal Sharma Central Institute of Vocational Education
NOS	National Occupation Standards
SSC	Sector Skill Council
AT	Apprenticeship Training
NATS	National Apprenticeship Training Scheme
GOI	Government of India

References :

- Anonymous, 1937, Educational Reconstruction. Hindustani Talimi Sangh. Sevagram. Wardha.
- GOI, 1966, Education and National Development. A Report of the Education Commission. 1964–66. Ministry of Education and Social Welfare, GOI, New Delhi.
- ———.1986. National Policy on Education-1986 and Programme of Action-1986, Ministry of Human Resource Development, GOI, New Delhi.
- ———. 1988. Centrally Sponsored Scheme on Vocationalisation of Secondary Education. Department of Education, MHRD, GOI, New Delhi.
- ———. 1992b. National Policy on Education –1986 (As modified in 1992). Ministry of Human Resource Development. New Delhi.
- ———. 1993b. Scheme of Pre-vocational Education at the Lower Secondary Stage. MHRD, GOI, New Delhi.
- NCERT. 1975. The Curriculum for the Ten-Year School – A Framework.NCERT, New Delhi.
- ———. 1976. Higher Secondary Education and its Vocationalisation.NCERT, New Delhi.

Websites :

- Apprenticeship Training: https://apprenticeshipindia.org/
- Central Board of Secondary Education: http://cbse.nic.in
- Ministry of Human Resource and Development: http://mhrd.gov.in/vocational-education- overview
- Ministry of Skill Development and Entrepreneurship: http://www.skilldevelopment.gov.in/
- National Apprenticeship Training Scheme: http://mhrdnats.gov.in/
- National Council of Educational Research and Training: http://ncert.nic.in/National Institute of Educational Planning and Administration: http://www.nuepa.org
- National Qualifications Register :http://nqr.gov.in/
- National Skill Development Corporation: https://www.nsdcindia.org/
- PanditSundarlal Sharma Central Institute of Vocational Education (PSSCIVE): http://www.psscive.ac.in/

❑❑❑